

İslâm Felsefesi Geleneğinde Farsça Felsefî Çalışmaların Önemi

The Significance of Persian Philosophical Works in the Tradition of Islamic Philosophy

Seyyid Hüseyin NASR^a

^aGeorge Washington Üniversitesi
İslâm Araştırmaları Merkezi, ABD

Çev. Mehmet VURAL

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
mvural@ybu.edu.tr

*Bu makale " Muhsin Mehdi (ed.), Essay on
Islamic Philosophy and Science, New York:
State University of New York, 1975,
s. 67-75'den alınmıştır.*

ÖZET Kuşkusuz Arapça İslâm felsefesinin, hatta birçok İslâm filozofuna sahip ve İslâm felsefesinin *Şifâ*' ve *Makâsüdü'l-felâsife* gibi en önemli eserlerini Arapça neşretmiş olan Perslerin en önemli dilidir. Aynı zamanda denilebilir ki, Farsça kaleme alınmış İslâm felsefe külliyatı olmadan İran ve Hint-Pakistan Alt Kıtasında sonradan geliştirilen İslâm felsefesini anlamak mümkün olmayacaktır. Ayrıca İbn Sînâ ve Gazzâlî gibi hem Arapça hem Farsça yazmış olan filozoflarda bile, Farsça eserlerini dikkate almadan verdikleri mesajın bütünlüğünün anlaşılması mümkün değildir. Bunun yanında İslâm tarihinin erken ve sonraki dönemlerinde, eserlerini çoğunlukla veya tamamıyla Farsça kaleme almış Nâsır-ı Hüsrev ve Efdalüddin-i Kâşânî gibi İslâm tarihinde düşüncelerini kaleme aldıkları dilden dolayı dikkate alınmamış düşünürler de vardır. Son iki üç yüzyılda Türkçe ve Urduca yazılmış bazı felsefî eserler de önemlidir; fakat Farsçanın kullanımı binyıl kadar önceye uzandı ve Farsça İran'da, Alt Kıta'da ve belli bir kısım Türk dünyasında İslâmî entelektüel bilimlerin kaleme alındığı dil olduğu için Arapçanın yanında temel dil sayılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: İslâm felsefesi; farsça; felsefî çalışmalar; gelenek; irfan

ABSTRACT Without doubt Arabic is the most important language of Islamic philosophy and even the Persian, who have had the largest number of Islamic philosophers, have written mostly in Arabic and produced some of the best known classic of Islamic philosophy in the Arabic language, such as the *Shifa* and the *Maqasid al-falasifah*.

Key Words: Islamic philosophy; persian; philosophical works; tradition; gnosticism

Journal of Islamic Research 2012;23(2):73-8

Modern Batı dünyasının İslâm felsefesine olan yaklaşımı, bu felsefesi hakkındaki bilgisi Arapçayla sınırlı olduğu skolastik bir gelenekle olgunlaştığı için, İslâm felsefesinin önemli bir külliyatını oluşturan Farsça metinleri dikkate almamışlardır.¹ Sadece geçtiğimiz birkaç yıl içinde kademeli olarak, Farsça yazılmış metinlerle ilgilenilmiş ve bu sayede İbn Sînâ,

¹ İran'da dahi bugüne kadar İslâm felsefesi hakkındaki geleneksel dersler hoca tarafından Arapça metinlerden okunur, daha sonra Farsça yorumlanarak öğretilir. Bu yüzden İslâmî geleneksel bilimlerin felsefeyi (ki, bu yazı boyunca hikmetin geleneksel İslâmî anlamında kullandık ve kutsal anlamında değil) içeren metinlerinin taşbaskı olarak geçen yüzyıl sırasında yayımlanması çoğunlukla Arapça metinlerle ilgiliydi ve o zaman sadece birkaç Farsça metin ortaya çıktı. Sadece şimdiki nesil boyunca, modern eğitimle insanlar arasındaki Arapça bilgisinin azalmasıyla, Farsça metinler İslâm felsefesini canlı tutmada ve sınıfları tam anlamıyla gerçekleştirmede öneme sahip ve geçen birkaç yıl boyunca Farsça metinleri yayına hazırlamak için bir çaba başladı. Bk. S. H. Nasr, "Islamic Philosophy in Contemporary Persia; A Survey of Activity During the Past Two Decades," *Middle East Center, University of Utah, Monografi*, 1971.

Nâsır-ı Hüsrev, Sühreverdî, Efdalüddîn-i Kâşânî, Nâsîrüddîn et-Tûsî gibi önemli filozofları gün ışığına çıkarılmıştır. Bunların çoğunluğu henüz çalışılmamış, hatta Farsça bütün felsefi metinlerin başlıkları dahi keşfedilmemiş ve yayınlanmamıştır.²

Farsçanın İslâm dünyasında böylesine önemli bir entelektüel dil olduğunu zayıf tarihi faktörlerle açıklamak zordur. İslâm tarihinin başlarında Arabistan'ın batısındaki İslâm dünyasındaki Araplaşma ve Müslümanlaşmada oluşan dil sorunundaki "asimetri", Irak'ın doğusundaki Müslümanlaşma ve kısmî Araplaşma, modern Farsçanın İslâm dili olarak gelişmesine imkân tanımıştır. İslâmî bir dil olarak Farsça ve Arapça başta olmak üzere iki kültür merkezli birleşik bir uygarlık oluşturduğunda, özellikle Farslar entelektüel bilimlerde (*el-ulûmü'l-akliyye*) bu kadar aktif oldukları için ve Arapça bilim ve felsefe yazılarına bile bu kadar katkı sağladıklarından dolayı Farsça entelektüel yazım dili olarak gelişmek durumundaydı. Farsça, İran'ın halifelikten ayrıldıktan olduktan sonra, düzyazı ve şiirde hızlıca gelişmiş ve bu erken dönemde ortaya çıkan bilimsel ve felsefi çalışmalar sayesinde müteakip dönemlerde daha anlaşılır ve başarılı Farsça metinler ortaya çıkmıştır.

Onuncu yüzyıla ait olan en eski Farsça metinler genellikle dinî konular, özellikle Kur'an ve tasavvuf üzerine yorumlarla ve sadece veya kısmen İslâm felsefesiyle alakalı entelektüel bilimlerle ilgilidir. Bu çalışmalardan Ahmed b. Muhammed Taberî'nin *el-Muâlecâtü'l-bukratiyye* ve Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'nin³ öğrencilerinden biri olan Ebû Bekr Rebi' b. Ahmed-i Ehaveyni-i Bûhârî'nin *Hidâyetü'l-müteallimîn fi't-tıb* tıp ile ilgili olmalarına rağmen doğa felsefesiyle ilgili bölümler de içermektedirler. Ebû'l-Hasan Harâkânî'nin *Nûrü'l-ulûm*'u gibi aynı döneme ait olan bazı tasavvuf çalışmaları da felsefenin metafizik konuları ile yakından ilgilidir.⁴

Onuncu yüzyılın sonları ile on birinci yüzyılın başlarında Farsça felsefe çalışmaları üzerine konuşmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Farsça felsefi çalışmaların en eskilerinden bazıları, siyasi merkezi Mısır olduğunda bile entelektüel merkezi İran olan İsmâililer tarafından yazılmıştır. Ebû Sa'd Muhammed b. Surh-i Nişaburî'nin Ebû'l-Heysem'in⁵ kasideine ve Ebû Ya'kub İshak es-Sicistânî'nin⁶ *Keşfü'l-mahcûb*'unun Farsçasına yaptığı şerh bu döneme aittir. Bu dönemden hemen sonra en çok ihmal edilen kelâmcı ve filozof Nâsır-ı Hüsrev bütün felsefi eserlerini Farsça yazmıştır. Onun *Câmiü'l-hikmeteyn*, *Zâdü'l-müsâfirîn*, *Vech-i dîn*, *Sefer-nâme*, *el-İhvân* ve *Güşâyîş ü rehâyîş* ile Hâmidüddîn Kirmânî'nin Arapça yazılan başyapıtı *Râhatü'l-akl*, Fatimî Okulu'nun İsmâilî felsefesinin gelişimini zirveye taşımıştır.⁷

Aynı dönemde İbn Sînâ'nın Meşşâî Okulu'nun ilk sistematik çalışması olan ve alanında çığır açan *Dânişnâme-i alâ'î* ile başlayan Aristotelesçi Okul'un ilk Farsça eserleri bu dönemde yazılmaya başlamıştır.⁸ Bazı teknik anlatımları zorunlu olarak kaldığı için Farsçayı Meşşâî felsefesine aktaran bir enstrüman yapmayı başaramasa da, bu eser iki yüzyıl sonra Sühreverdî ve et-Tûsî ile zirveye ulaşacak bir süreci başlatmıştır. *Dânişnâme*, sadece Fars dili tarihinin önemli bir dokümanı olarak değil, aynı zamanda İbn Sînâ'nın Arapça yazdığı Meşşâî çalışmalarında kolay keşfedilemeyecek düşüncelerinin bazı bakış açılarını ortaya koyduğu için önemlidir. Bunların en temeli varlık sorununa gösterdiği tavırdır; çünkü Farsçada özne ile yüklem arasında olan bağ Arapçada yoktur. Ayrıca Arapçada "var olmak" için kullanılan "vücut" ve "mevcûd" kelimelerine ilaveten Farsçada kullanılan "hestî" İbn Sînâ için "durum olarak var olmak" ve "eylem olarak var olmak" arasındaki önemli farkı ayırt etme

² Moğol istilasında Farsça tasavvufi, felsefi ve kelâmî çalışmaları Dr. Safa, *Tarih-i adabiyat dar Iran*, 3 vols, Tahran, 1342 adlı eserinde neşretmiştir.

³ H. Corbin (ed.), *Commentaire de la Qasida Ismaelienne d'Abu'l Haitham Jorjani*, Tahran-Paris, 1955.

⁴ H. Corbin ve M. Mo'in (ed.), *Kashf al-Mahjub*, Tahran-Paris, 1949.

⁵ Tarihte çokça ihmal edilen bu okul için bk. S. H. Nasr, "Philosophy", *Cambridge History of Iran*, vol. 4, ed. R. N. Frye; ve H. Corbin (S. H. Nasr ve O. Yahya ile birlikte), *Histoire de la Philosophie Islamique*, vol. 1, Paris, 1964, s. 110 vd.

⁶ Bu metafizik ve doğa felsefesi ile ilgili çalışmalar A. Khurasani tarafından yayınlanmıştır. (Tahran, 1315; S. M. Mishkat, Tahran, 1331; ve M. Mo'in, Tahran, 1331 h.)

² SM. T. Danechpazhuh, A. N. Monzavi, İbn Yusuf, A. H. Hairî, S. A. Anwar, A. Gulchin Maani gibi kişilerin çabalarıyla son yıllarda farklı İran kütüphanelerinin sistematik olarak kataloglanması ile birçok önemli el yazması eser gün yüzüne çıkarılmıştır. Bk. A. Monzavi, *A Catalogue of Persian Manuscripts*, 3 vols, Regional Cultural Institute, Tahran, 1969,70; ve C. A. Storey, *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, 1927-58'in öncü çalışmaları.

³ 4/10. ve 5/11. yüzyıl Farsça nesir uzmanı Jalal Mauni tarafından neşredilmiştir. (Meşhed, 1344 h.)

imkânı sağlamıştır. Sonraki dönem Fars filozoflar bu imkânın avantajını kullanmışlardır. Örneğin Mollâ Sadrâ'nın Arapça yazdığı bir çalışmada bile "durum olarak var olmak" ve "eylem olarak var olmak" arasındaki temel farkı tam olarak anlatabilmek için "hestî"yi kullandığını görürüz.⁹ İslâm felsefesinin ontolojisindeki bu önemli gelişme ve anlamsal problemlerle olan ilişkisi, *Dânişnâme*'yi ve dolayısıyla İbn Sînâ'nın ontolojiyi tamamıyla farklı bir gramer yapısını oluşturan iki dille müzakere etmesi önemlidir.

İbn Sînâ'nın hayatında ve ondan sonra ona atfedilmiş, çoğu kuvvetle muhtemel öğrencileri ya da Okulu'nun takipçileri tarafından Arapçaya çevrilmiş Farsça eserler bulunmaktadır. Bu külliyat: *Zafer-nâme*, *Hikmetü'l-mevt*, *Risâle-yi nefis*, *el-Mebde ve'l-meâd*, *el-Meâd*, *İsbâtü'n-nübüvvet*, *Risâle der aksâm-ı nufûs*, *Risâle-yi iksîr*, *Kurâda-yı tabiiyyât*, *Risâle der hakikat ve keyfiyet-i silsile-i mevcûdât ve teselsül-i esbâb ve müsebbebât*, *İlm-i pîşîn ve berîn*, *Risâle-i işk*, *Risâle der mantık*,¹⁰ *İşârât ve't-tenbihât*'in¹¹ Farsça çevirisi ve *Hayy b. Yekzân*'ın¹² çeviri ve yorumundan oluşmaktadır. İbn Sînâ Okulu'na ait olan bu Farsça eserlerin ortaya çıkışı ve Müslüman Meşşâî felsefesine etkisi, Arapça da bilen geleneksel felsefecilerden daha geniş bir kitleye Farsça ile ilgili her sınıftan zümreye yaymıştır.

Selçuklu dönemi Farsça için altın çağ olmuştur. Bu dönemde Farsça tasavvuf eserlerinin şaheserlerinden Hucvirî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'u Ebû Said'in *Esrârü't-tevhid*'i, Hâce Abdullah Ensârî'nin çalışmaları ve *Risâletü'l-kuşeyriyye*'nin Farsça tercümesi, Kur'an'ın muazzam bir batını ve gnostik yorumu olan Meybûdî'nin *Keşfü'l-esrâr*'ı dolaylı olarak teosofinin (*hikmet*) gelişimi için önemlidir. Bu dönem felsefenin son okullarından doğrudan etkilenen tasavvuf çalışmalarında, Gazzâlî ve Aynü'l-Kudât el-Hemedâni üzerinde özellikle durmak

gerekir. Gazzâlî'nin Farsça yazdığı eserler, hak ettiği ilgiye mazhar olmamıştır. Ona ait bulunan ve her ikisi de Farsça olan *Kimyâ-yı sa'âdet* ve *Nasihâtü'l-mülûk* adlı eserler, ahlâk ve siyaset üzerine yoğunlaşan Müslümanları yüzyıllarca etkilemekle birlikte Farsça mektuplarından oluşan *Mektubât* adlı eseri felsefesinin pek çok incelikli yönlerini çözmeye yarayan ipuçlarını içerir. *Eyyühe'l-veled* gibi bazı eserleri orijinal Farsça bir eseri olan *Ferzend-nâme*'nin Arapça tercümesidir. Gazzâlî'nin eskatoloji alanındaki Farsça diğer önemli eseri olan *Zâd-i ahiret*, şu ana kadar dikkate alınıp üzerinde çalışılmamıştır.

Aynü'l-Kudât gibi yine ona ait Farsça eserler olan; *Temhîdât*, *Risâle-yi Cemâli* ve *Nâmehá*,¹³ uygunluğunu İbnü'l-Arâbî ve Okulu'nun üyeleri elinde tamamlamış olan tasavvufun entelektüel ifadesinin gelişiminde önemli bir evreyi işaret eder. Bu tarz eserler doğal olarak, irfanın (*marifet*) kurucu öge olduğu müteakip İslâm felsefesi okullarını etkilemiştir.

Felsefenin yalınlığına gelince, Selçuklu dönemi boyunca bir tutukluk ıstırabı çekmiş ve ister Arapça isterse Farsça olsun o gün, önce veya sonraya göre çok daha nadir felsefi çalışmalar yazılmıştır. Bununla birlikte bu dönem esnasında ileri ve yalın Farsçada önemli felsefi çalışmalar kaleme alınmıştır. Hayyâm sadece İbn Sînâ'nın Arapça *Hutbetü'l-garrâ*' adlı eserini Farsçaya çevirmekle kalmamış, aynı zamanda birçok Farsça felsefi risale kaleme almıştır ki, bunlar içerisinde özellikle dikkate değer olanı *Risâle-yi vücûd*'dur.¹⁴ Ayrıca ortaya çıkan felsefi öneme haiz Farsça kozmoloji ve kozmografi külliyatında *Şâhmerdân İbn Ebi'l-Hayr*'ın *Nüzhet-nâme-i alâf*'si ve Kattan Mervezî'nin *Keyhân-şinâht*'ı zikredilebilir.

Dönemin en önemli İran felsefe yapısını Aris-totelesçi Okul değil, fakat yeni bir aydınlanma okulu olan ve Sühreverdî¹⁵ tarafından kurulan İşrâkîlik oluşturur. İkisinin özgünlüğü bir zamanlar

⁹ Mollâ Sadrâ'nın *Kitab al-masha'ir* (*Le livre des Pénétrations Métaphysiques*), Tahran-Paris, 1964 adlı eserine H. Corbin'in yazdığı önsöze bakınız.

¹⁰ Bu çalışmaların çoğunluğu, birçoğu Ghulam Husayn editörlüğünde İbn Sînâ'nın 1000. ölüm yıldönümü anma etkinliği kapsamında Tahran'daki Encümeni Asâr-ı Millî tarafından yayınlanmıştır. Bk. S. H. Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, Cambridge, 1964, s. 296-97.

¹¹ E. Yarshater tarafından yayınlanmıştır. (Tahran, 1333 h.)

¹² H. Corbin (ed. ve çev.), *Avicenna et le récit visionnaire*, vol. 2, Tahran-Paris, 1954.

¹³ Bk. Aynü'l-Kudât, *Temhîdât*, Neşr. A. Usayran, Tahran, 1341 h.; ve *Nâmehá*, A. Monzavi ve A. Usayran (ed.), Tahran, 1348 h.

¹⁴ Bk. Hayyâm Risâleleri, Neşr. M. Awista, Tahran, 1338 h. ve *Kulliyat-ı Athar-ı Farsi-yi Hâkim Umar-i Khayyam*, Neşr. M. Abbâsî, Tahran, 1338 h.

¹⁵ Bu külliyatın önemi açısından bk. S. H. Nasr, "The Persian Works of Shaykh al Ishraq Shihab al-Din Suhrawardi", *Islamic Quarterly*, vol. 12, No: 1-2, 1968, s. 3-8.

tartışma konusu olmuşsa da, bugün şüphe götürmeyen şey, Sühreverdî'ye ait on üç risalenin Fars dilinin en önde gelen başyapıtları olduğudur.¹⁶ İlk bakışta yalın ve sembolik ama tasvir açısından derinlemesine zengin bir Farsça ile Sühreverdî mantık ve doğal felsefeden, sembolik ve mistik hikâyelere kadar geniş yelpazedeki konulara ilişkin eserler yazdı. Sühreverdî, sadece İslâm'a yeni entelektüel bir ufuk açmayı başarmayıp, aynı zamanda Fars diline mantık ve metafiziğin en özenli tartışmalarından tutun, insan ruhunun manevî tekâmülüne kadar tüm konularda daha şairane tanımlamalarla ifade edecek olanaklar geliştirmiştir. Mantık dünyası ve ruhsal birleşmenin coşkunluğu arasında bir köprü olan İshrâki teozofinin kendisi gibi, Sühreverdî tarafından geliştirilen İran dili de, İslâmi entelektüel gelenekte mündemiç bulunan mantıktan, saf gizem (*ezoterik*) ve irfana (*gnostik*) uzanan her tür teozofik ve felsefi düşünceleri ifade etmede en kuvvetli araç haline almıştır.

Sühreverdî'nin İsfahan'dan okul arkadaşı olan Fahreddîn er-Râzî de tıpkı Gazzâlî gibi felsefeye karşı tutumda bir kelâmcıdır; fakat aynı zamanda Gazzâlî'ye benzer şekilde ve hatta ondan daha çok İslâm felsefesinin son dönem gelişiminde derin etkisi vardır. Râzî'nin Farsçada kaleme alınmış çeşitli risaleleri mevcuttur: Bir tabii ilimler külliyesi olan *Câmiü'l-ulûm*, dinî kaideler üzerine yazılan *Risâle der usûl-i aka'id* ve kelâm üzerine olan *Risâletü'l-kemâliyye* gibi. Çalışmaları zamanında Farsçada sadece felsefe değil, aynı zamanda kelâm örneği olmaya meyillidir; bu eğilim Şii kelâmı sahneye çıkıp, aşamalı olarak İran'da Eş'arî Okulu'nun yerini almakta iken, yüzyılın sonlarına kadar kuvvetli şekilde devam etmiştir.

Yaygın olarak Baba Efdal olarak bilinen ve hem bir hâkim hem de mutasavvıf olan Efdalüddîn-i Kâşânî'nin risaleleri, altıncı/on ikinci yüzyılın hemen sonunda ve yedinci/on üçüncü yüzyılın başında ortaya çıkan, İran felsefe eserlerinde öncül öneme haiz büyük bir külliyaattır. Nasîrüddîn et-Tûsî ile hısımlık olup, Moğol istilası sonrası filozofları birçok yönden etkilemiştir. Efdalüddîn-i Kâşânî,

aralarında çokça mektubatın ve çeşitli sorulara verdiği cevapların bulunduğu, çok yüksek kalitede Farsça yazılmış on üç risalenin yazarıdır.¹⁷ Bu risaleler, Aristotelesçi Okul'un görüşlerini tasavvuf ve simyacılık ile birleştirir ve İran'da farklı okulların aşamalı olarak sentezlediği son dönem İslâm felsefesinin gelişiminin karakteristiğini yansıtır. Baba Efdal'in yazıları Sühreverdî'ninkiler ile birlikte İran felsefe eserlerinde duru ve güzelliğe sahip bir dilde ifade olunan üst düzey bir entelektüel hitabetin ulaştığı zirveyi temsil eder.

Moğolların gelişi ve Timur dönemi boyunca, İran'da çok sayıda felsefi çalışma oluşmaya devam etmiştir. Moğol istilasından sonra entelektüel ilimlerin canlanmasının merkezindeki aktör olan Hâce Nasîrüddîn et-Tûsî Farsça sayısız felsefe eseri yazmıştır: *Aksâmü'l-hikme*, *Bekâ-i nefis*, *Cebr ve İhtiyâr*, *Rabtü'l-hâdis bi'l-kadîm*, *el-İlmü'l-iktisabî* gibi ve aynı zamanda iki önemli ahlâk çalışması mevcuttur: Yaygın bilineni *Ahlâk-ı Nâsırî* ve daha az bilineni *Ahlâk-ı Muhteşemî* dir.¹⁸ Öğrencisi ve çalışma arkadaşı olan Kutbüddîn eş-Şîrâzî de İran'daki Aristotelesçi Okul'un en hacimli külliyaatını oluşturan *Dürretü't-tâc li gurreti'dîbac*'ın yazarıdır.¹⁹ Tabii ki okulların diğer temsilcileri olan *Hikmetü'l-ayn*'ı yazan Debîran Kâtibî Kazvinî ve yüzyıllar boyu felsefe çalışmalarının standart metni haline gelen meşhur klasik *Kitâbü'l-hidaye*'yi yazan Esîrüddîn el-Ebherî, hem Nasîrüddîn hem de Kutbüddîn tarafından yazılan Arapça eserler de mevcuttur. Fakat Farsça yüksek edebî ve doktrinel kalitedeki metinler ile Arapça olanlar paralellik arz etmiş ve Nasîrüddîn Okulu'nun karakteristiğini yansıtmıştır.²⁰

Sadece ufak bir kısmı üzerinde çalışılmış olsa da, yedinci/on üçüncü yüzyıldan onuncu/on altıncı yüzyıla kadar, İran'daki İslâm felsefesinin gelişiminin en az bilinen döneminde de önemli çalışmalar çıkmaya devam etti. Bu dönemin en muteber nirengi noktası, sekizinci/on dördüncü yüzyılda ya-

¹⁷ M. Minovi ve Y. Mahdavi (ed.), *Musannafât*, 2 cilt, Tahran, 1331-37.

¹⁸ Alt Kıtâ'da ve İran'daki Müslümanların eğitim programlarında, felsefi ahlâk alanındaki temel kaynak olarak çok bilinen bir eserdir. Bk. G. M. Wickens (çev.), *Nasirean Ethics*, London, 1964.

¹⁹ Bu devasa eserin çoğu S. M. Miskhat tarafından neşredilmiştir. (Tahran, 1317-20).

²⁰ M. T. Danehpazhuh (ed.), Tahran, 1339.

¹⁶ Söz konusu külliyanın tümü tarafımızca *Les Oeuvres persanes de Sohrawardi* adı altında neşredilmiştir (Tahran-Paris, 1970).

şamış Saînüddîn İbn Turke'nin, Sadreddîn Şîrâzî tarafından onuncu/on altıncı yüzyılda başarılabacak Meşşâî, İşrâkî ve İrfânî Okullar arasındaki nihai sentezin öncülleri olan Farsça yazılmış kırka yakın risaleleridir.²¹ Bu risaleler günümüze kadar İran'da bile ihmal edilmiş ve hal-i hazırda derlenip basılmalarını müteakip, acaba hak ettikleri ilgiyi bu alanda el yazması eserlere aşına birkaç merak sahibinden daha kapsamlı bir kitleden kazanabilecekler midir?

Elbette İbn Turke, Kutbüddîn ve Sühreverdî gibi aynı zamanda Arapçada yazan düşünürleri gibi dönemin Farsça ikinci bir önemli külliyyatı da Celâlüddîn Devvânî'nin çalışmalarıdır. Farsça eserlerinden olan ve *Ahlâk-ı Nasirî* üzerinden modellediği *Ahlâk-ı Celâli*, Hindistan'daki popülerliği sayesinde ve geçtiğimiz yüzyıl boyunca İngilizceye çevrilmiş olması vesilesiyle Batı'da yaygın olarak iyi bilinir. Fakat o, felsefede olduğu gibi kelâm ve tasavvuf alanında da Farsça pek çok eser kaleme almıştır.²² Daha çok kelâm ve felsefe ağırlıklı eserlerinde -İbn Turke'ninkiler gibi- İslâm'ın farklı okullarını sentezleme çabası gözlenir.

Ne tuhaftır ki, İran'da millî bir devletin kuruluşuna imza atan Safevîler'in gelişiyle, Fars dilinin entelektüel ilimlerdeki kullanımı artacağı yerde azalmıştır. İsfahan Okulu'nun²³ kurucusu Mir Dâmâd (Muhammed Bâkır), bazı iyi Farsça şiiirler yazmış olduğu halde, Farsçada sadece bir teozofik eser olan *el-Cezvât'ı* yazmıştır. Bu çağın en büyük hâkimi olan Sadreddîn Şîrâzî dahi Farsçada bir tek büyük eser yazmıştır: *Si asl*,²⁴ kalan sayısız doktrinel risalesi Arapçadır. Sadece Safevîler'in son dönem aktörlerinden olan Mollâ Muhsin, *Kelimât-ı Meknûne*'yi yazan Feyz-i Kâşânî, *Gevher-i Murâd*'in yazan Abdurrezzâk Lâhicî b. Ali ve *Halid-i bihiş*'in yazarı Kâdı Said Kummî saymazsak eserlerinin çoğu Arapça olsa da onlardan sonra Farsça yazmaya büyük bir ilgi bulamayız. Kâşânî ve Lâhicî de belki Fars dilinin önemli şairleridir ve nitekim

metafizik öğretilerinin çoğunu didaktik şiir yoluyla dile getirmişlerdir. Bunları bir araya koyarsak, Safevîler dönemi boyunca İran içinde felsefi ve ilmî Farsça kullanımı öncesi ve sonrası ile kıyas götürmez derecede belirgin bir düşüşe uğrarken, Hint Alt Kıtası belki de Farsça eserlerin entelektüel ilimlerde en etkin olduğu bölge olmuştur.

Kaçar Hanedanlığı dönemi boyunca Arapça geleneksel ilimlerin ana dili olmayı sürdürmekle birlikte, Farsça çalışmaların belirgin bir rönesansı ve bu dil ile felsefi eserler yazılmaya dönüşün olduğu görülür. Kaçar dönemi boyunca, özellikle de Nasrüddîn Şâh zamanından Tahran geleneksel felsefi çalışmaların merkezi haline gelene dek, İslâmî ilimlerin ve bilhassa felsefenin önde gelen eserlerini Farsçaya çevirme hareketi başlamıştır. Bir hareket ki, tıpkı beşinci/on birinci ve altıncı/on ikinci yüzyıllardaki İbn Sînâ ve diğer üstatları Farsçaya çevirme hareketi dâhilinde, örneğin Mollâ Sadrâ'nın (Sadrüddîn Şîrâzî) muhtelif eserleri bu dönemde Arapçadan çevrilmiştir.²⁵ Bu harekete paralel olarak, o günün mümtaz hâkimlerinin çoğu Farsça büyük eserler yazmışlardır. O dönemin tanınmış felsefe simalarından Hâce Mollâ Hâdî Sebzevârî, en güzide eseri olan *Esrârü'l-hikem*'i Farsça kaleme almış²⁶ ve ayrıca bu dilde hikmet alanında çeşitli bağımsız risaleler oluşturmuştur.²⁷ Mollâ Abdullah Zunuzî daha çok eskatoloji üzerine Farsça iki büyük risale yazmıştır: *Lema'at-i ilâhiye* ve *Envâr-ı Celiyye*,²⁸ bu sırada belki de zamanının en özgün hâkimi olan oğlu Mollâ Ali Zunuzî, en iyi bilineni *Bedâyi el-hikem* olan bütün çalışmalarını Farsça yazmıştır. Bahse konu eğilim Pehlevî döneminde de geleneksel filozoflar arasında süregelmiş olup, her biri hem Arapça hem de Farsça yazan Seyyid Muhammed Kâzım Assâr, Seyyid Ebü'l-Hasan Rafî'î Kazvinî ve Allâme Tabâtabâî (Muhammed Hüseyin) gibi üstatların yazılarında da gözlemlenebilir.

Alt Kıta'da ve Türkiye'de olduğu gibi İran'da da yazılan Farsça felsefi çalışmalar, devasa yığını

²¹ Söz konusu risaleler ilk kez S. A. Musawi Bihbahani ve I. Dibaji tarafından neşredilmiş ve Tahran Üniversitesi Yayınlarında basılmıştır.

²² Bunların çoğu I. Waiz Jawadi tarafından *Tahqiq dar mabda-i afarinish* bülteninin farklı sayılarında derlenmiştir. Şu anda Devvânî'nin Farsça eserlerini tek bir ciltte toplayan tam bir tertip yazmayı planlamaktadır.

²³ Bk. S. H. Nasr, "The School of Ispahan", *A History of Muslim Philosophy*, (ed.) M. M. Şerif, 2. Cilt, Wiesbaden, 1966, s. 904.

²⁴ S. H. Nasr (ed.), Tahran, 1340.

²⁵ Örnek için bk. Mollâ Sadrâ'nın *Masha'ir*, Badi al-mulk çevirisi, H. Corbin (ed.), *Le livre des pénétrations métaphysiques (Kitab al-masha'ir)*

²⁶ A. Sha'rani (ed.), Tahran, 1380 h.

²⁷ S. J. Aştiyani (ed.), *Resâil* (Farsça ve Arapça), Meşhed, 1970.

²⁸ Hâlihazırda S. J. Aştiyani tarafından neşredilmektedir.

derlenmeksizin kalmış ve çok nadiren üzerinde çalışılmıştır. Burada sözü geçen bir kaç çalışma sadece bir elin parmaklarını geçmez. Alanın geri kalanı sumen altı edilmiş olup, bunların bütün anatomisi görünür hale gelene kadar, sadece çok itinalı ve sabırlı araştırmalarca gün ışığına çıkarılabilir. Uygulamada İran'da son zamanda kurulan her kütüphane katalogu bu alanda önceden bilinmeyen önemli el yazmalarını açığa çıkardı. Bu metinler kendilerini geniş kitlelerce ulaşılabilir kılmak adına araştırmacıları, yeteneklerini bu eserlerin sıklıkla nankör bir uğraş zorunluluğu olan tasnif işine davet etmektedir.

İran'daki felsefi ve teozofik eserlerin devasa teşekkülü, İslâmî entelektüel mirasın tamamlayıcı cüzü olup, İslâm felsefesi ve ilimler tarihinin ne kadarının meçhul kalacağı bilinmemektedir. Dahası, bu teşekkül bugünün İran, Afganistan ve hatta Tacikistan ve Alt Kıta Müslümanlarının entelektüel yaşamı için azami öneme haizdir. Çünkü bu çalışmalar ki -bugün bu topraklarda çok az kişi tarafın-

dan okunan Arapça eserlerden sayıca fazladır- bölgedeki Müslümanların gelecekteki düşünce yönünü ve hayatını etkileyebilecek eserlerdir. İslâm'ın zengin entelektüel mirası, sekülerizm ve modernizmin ölümcül saldırılarına karşı savaşacak silahları yalnız başına sağlayabilecek olup, doğal olarak Farsça konuşan dünyada kendi dilinde yazılan eserler aracılığıyla kolaylıkla erişilebilir olacaktır. Bu topraklardaki modern eğitilmiş, klasik Arapça bilgisi talihsiz biçimde sınırlı bulunan kamuoyu için bu metinler, İslâm'ın bağrına basacağı ve tüm Müslümanlar için en kıymetli miras olan "bilgelik cenneti"ne giden en doğrudan yola ulaşmamızı sağlar. İslâm felsefesi alanındaki araştırmacı ve uzmanlar adına, bu Farsça külliyat basit Arapça çalışmaların gerekli bir tamamlayıcısıdır. Çünkü o olmaksızın, İslâmî entelektüel ilimlerin kapsamlı genel görünümü bütünüyle görülemez. Bu genel görünüm ki, icrasına pek çok etnik grubun katkısı olduğu halde, kaderi daha çok Arabistan'da, belki dikkate değer bir parça da İran'da çizilmiştir.